Следует иметь в виду, что нарушение государством границ, пределов правового регулирования, пусть даже из самых благих побуждений, приводит в конечном счете к нарушению эквивалентного характера отношений, равенству их участников и не может быть оправдано.

Суть произвола, в отличие от права, заключается как раз не в том, что в отношениях проявляется усмотрение участников, а в нарушении эквивалентного и равного характера правовых отношений. Отступление от эквивалентности и равенства, стремление заменить их по своему выбору одной из сторон, навязать выгодные ей представления об этих ценностях всему правовому сообществу с нарушением уже сложившихся и признанных масштабов поведения, и есть произвол. Если отступление от правовых начал совершается государством, то мы имеем дело с государственным произволом, даже если он облечен в форму закона.

Горобец В. Д. Пределы правового регулирования и деятельности государства: Теория права и государства / Под ред. проф. В. В. Лазарева. – М.: Новый Юрист, 1997. – С. 370–375.

М. І. Козюбра

Державна влада: межі здійснення та форма організації (політико-правні аспекти)

...Влада — досить складний феномен. Вона має цілий ряд аспектів — соціальних, ідеологічних, психологічних, моральних тощо. У цій статті ми розглянемо лише деякі з них, а саме: політичні та правні аспекти державної влади.

Однією з актуальних проблем, які нині постають перед українським державознавством, є проблема меж державної влади. Для світового державознавства ця проблема не нова. Вона, можна сказати, така ж давня, як і сама державна влада. Причому залежно від історичної епохи теоретичні підходи до її вирішення істотно змінювалися. Скажімо, для лібералізму XVIII–XIX ст. і сучасного неоконсерватизму характерна концепція невтручання держави в економічне і духовне життя суспільства й обмеження її соціальної ролі виключно охоронною функцією — свого роду роллю «нічного сторожа». І, навпаки, існують доктрини, що обґрунтовують одержавлення всього суспільного життя аж до приватних його сторін. Ці доктрини беруться на озброєння фашистськими, мусульмансько-фундаменталістськими та іншими тоталітарними режимами.

Практика тотального втручання держави як «основного знаряддя соціалістичних і комуністичних перетворень» в усі сфери суспільного життя була притаманна й радянській командно-адміністративній системі. Зрозуміло, що за цих умов питання про межі державної влади в колишньому радянському державо-

знавстві практично не виникало. Хіба що в теорії права у зв'язку з аналізом проблем правного регулювання інколи згадувалось про об'єктивні межі та про необхідність їх урахування при ухваленні тих або інших державно-нормативних актів.

Нині необхідно деблокувати розвиток нашого суспільного життя, обмеживши гіпертрофовану державну експансію, яка руйнівно діє на економічне та соціальне середовище. Сьогодні це не викликає сумнівів ні в теоретиків-державознавців, ні серед переважної більшості політичних партій і рухів, які ведуть боротьбу за владу в Україні. Однак уявлення про те, якими повинні бути масштаби цього деблокування, помітно розходяться. На думку одних, суспільство має звільнитись від будь-якого «організованого державного управління» соціально-економічною сферою, замінивши його ринковими механізмами регулювання економіки, тобто цілковитою свободою підприємництва з його нещадною конкуренцією та постійною боротьбою за виживання. Соціальна роль держави, згідно з таким підходом, зводиться до мінімуму — підтримання сприятливих умов для підприємницької діяльності й захисту низькооплачуваних та соціально слабких верств населення. Інші вважають, що держава має не лише зберегти за собою «командні висоти» в економіці, а й забезпечити досить жорстке її регулювання. Метою такого регулювання є «підкорення ринкових структур інтересам становлення й розвитку планомірного управління».

Схильність до останньої точки зору демонструють здебільшого партії та громадські рухи соціал-комуністичного спрямування. Що ж до прихильників першого підходу, то їх склад доволі строкатий — від націонал-демократів і націонал-радикалів до партій і рухів прагматично-центристської орієнтації.

Побутування таких, по суті, діаметрально протилежних підходів до вирішення проблеми державного регулювання соціально-економічних відносин не є випадковим. Це зумовлено відсутністю науково обґрунтованої концепції взаємовідносин держави, особи і суспільства за умов переходу останнього з однієї якості в іншу. Хоч би як ми ставились до спроб моделювання суспільного розвитку, а визначити основні засади суспільства, яке нам належить будувати (принаймні у найближчі 10–15 років), все-таки мусимо. Як свідчить досвід історії, влада лише тоді стає авторитетною і ефективною, коли її матеріальна сила підкріплюється силою ідейною. За словами сучасного французького теоретика влади Ж. Бюрдо, влада має бути «силою на службі ідеї». Держава, позбавлена ідейних підвалин, не може успішно функціонувати; вона неминуче гине.

На жаль, сьогодні такої об'єднуючої ідеї державна влада в Україні не має. Звідси суперечливість, непослідовність її практичних дій, хитання від підтримки одних політичних сил до сприяння іншим, часто протилежним за своїми ідейними орієнтирами (у тому числі щодо розуміння ролі держави в регулюванні соціально-економічних відносин).

На нашу думку, цю суперечливість можна значною мірою подолати за допомогою концепції «соціальної демократичної правної держави». Ця концепція

має бути розроблена й узята на озброєння державною владою незалежно від її політичного забарвлення. Згадана концепція базується на досягненнях сучасної світової цивілізації в галузі творення державно-правних форм та нашому історичному досвіді. Саме вона, як уявляється, могла б заповнити той ідейний вакуум, який утворився в суспільній свідомості внаслідок краху ідей тоталітарного державного соціалізму.

Слід наголосити на тому, що аж ніяк не йдеться про створення якоїсь нової моністичної ідеології, якій відтепер має належати монополія на істину. Мова йде про вибір стратегічного напряму розвитку нашої молодої держави. Цей вибір повинен сприяти зближенню стратегічних цілей різних політичних сил (залишивши водночас широкі можливості для дискусій щодо тактики досягнення цих цілей), а зрештою — й консолідації суспільства.

Ідею соціальної демократичної правної держави закладено в проекті нової Конституції України. Однак обговорення цього проекту дає підстави твердити, що далеко не всі законодавці (не кажучи вже про звичайних громадян) адекватно розуміють суть і зміст держави згаданого типу. Більше того, нерозуміння викликає й сам термін, який декому здається абсурдним з погляду логіки.

Що ж, нашій деформованій політичній і правній свідомості, звичній до однолінійного трактування суспільних явищ під кутом зору самих лише «ізмів», важко сприйняти словосполучення «соціальна демократична», та ще й «правна». Воно й справді може здатися термінологічним нашаруванням, яке нічого не додає ні теорії, ані практиці (оскільки, мовляв, поняттям «демократична держава» сказано все). Але чи так це насправді? Чи завжди навіть сучасна демократична держава є водночас соціальною і правною? І з другого боку: чи будь-яку соціальну державу можна беззастережно віднести до демократичних і правних?

Щоб відповісти на ці непрості запитання, спробуємо, насамперед, з'ясувати, що ж являє собою соціальна держава.

Термін «соціальний», як відомо, тлумачиться по-різному. Досить часто його вживають для характеристики суспільства як соціальної форми руху матерії при зіставленні суспільства з природою, суспільного з природним. У такому разі термін «соціальний» є тотожним терміну «суспільний», і його вживання в ролі означення до слова «держава» справді недоречне. Адже один із аспектів держави якраз і полягає в тому, що вона є формою політичної організації суспільства.

Однак термін «соціальний» вживається і у вужчих значеннях. Зокрема, соціальною нерідко іменують окрему сферу суспільних відносин, пов'язаних з приналежністю людей до певних соціальних груп, які різняться своїм суспільним становищем, способом та укладом життя. У цьому значенні термін цілком може бути застосований для характеристики держави.

Жодна з держав сучасного світу не залишає соціальної сфери поза своєю увагою. Проте ступінь і методи впливу на цю сферу у різних держав різні;

звідси й різні моделі ринкової економіки — класична та соціальна. Одні держави (наприклад, США), наслідуючи класичні традиції ліберального конституціоналізму, віддають перевагу інститутам та механізмам саморегуляції у сфері соціально-економічних відносин. Щоправда, розвиток саморегулюючих процесів стимулюється за допомогою прогнозування та інших засобів. Турбота держави про соціальний захист населення поширюється тут переважно на малозабезпечену частину. В інших країнах (наприклад, у ряді країн Північної Європи, зокрема у Фінляндії, Швеції та ін.) соціальна функція держави значно ширша. Держава не обмежується стимулюванням інститутів та механізмів саморегулювання й захистом малозабезпечених, а досить активно втручається в регулювання відносин, які у нас традиційно іменують соціалістичними. Йдеться про перерозподіл доходів між різними соціальними групами через оподаткування, державний бюджет, фінансування соціальних програм, «вирівнювання» соціальної нерівності тощо.

Очевидно, що саме така модель державного регулювання в соціально-економічній сфері найбільш прийнятна сьогодні для нашої країни. Це зумовлено рядом факторів.

По-перше, максимальне витіснення держави зі сфери регулювання соціально-економічних відносин можливе лише в умовах громадянського суспільства з його розвинутими інститутами та механізмами саморегуляції, цивілізованим ринком. Сьогодні в Україні вони відсутні. Піддати процес їх формування на відкуп ринковій стихії, залишивши для рядового громадянина лише «рівну можливість» самотужки борсатися в бурхливих хвилях квазіринкових відносин — це означає породити не менш негативні наслідки в соціально-економічній сфері, ніж за надмірної державної інтервенції у цю сферу. Підтвердженням служить нинішня ситуація в Україні: різке зростання соціальної диференціації, прогресуюче зниження життєвого рівня населення, загроза соціального вибуху.

По-друге, держава поки що залишається власником переважної більшості підприємств. Усунення держави від управління ними веде до фактичного захоплення державної власності. Ставши, по суті, безгосподарною, вона присвоюється різного роду спритними ділками, мафіозними структурами. Сьогодні ми є свідками цього процесу.

По-третє, при визначенні масштабів державного регулювання соціально-економічних процесів не можна не враховувати стану масової суспільної свідомості в країні. Значна частина нашого народу, що десятиліттями виховувався на демагогічних, але привабливих гаслах рівності і справедливості, важко й хворобливо переживає нині втрату звичних ідеологічних орієнтирів. Та чи слід взагалі прагнути того, аби витіснити з суспільної свідомості цілком природні прагнення людей, мотивуючи це тим, що вони нібито несумісні з принципами вільного ринку?

Думки з цього приводу розходяться. Причому йдеться не лише про вітчизняних науковців, політиків, а й фахівців Заходу, де нагромаджено величезний теоретичний і практичний досвід формування ринкової економіки і громадянського суспільства, соціального захисту громадян. Використання цього досвіду може дати позитивний результат лише в тому разі, якщо його буде «пропущено» крізь призму наших нинішніх реалій.

Масова суспільна свідомість в Україні, як і в усьому колишньому СРСР, довгі роки формувалася під впливом патерналістських уявлень про державу. Це призвело до утвердження у свідомості значної частини населення завищених сподівань від неї. І хоч такі сподівання далеко не завжди виражаються у споживацьких настроях (як вважають інколи), проте саме цим, очевидно, можна пояснити досить поширений нині у нашому суспільстві так званий «соціальний інфантилізм». Залишаючись байдужою до становища своїх громадян, які виявились психологічно не готовими до сприйняття невідомих їм раніше ринкових ситуацій, держава тим самим знову ж таки штовхає суспільство до соціальних катаклізмів.

По-четверте, слід мати на увазі, що стихійний, некерований перехід до квазіринкової економіки, відсутність справді ринкових реформ — усе те, що ми спостерігаємо нині — призвело до небувалого розшарування суспільства, залишивши за межею злиднів переважну частину населення. За цих умов держава, навіть заради самозбереження, не може відмовитись від регулювання розподільчих відносин, у тому числі шляхом перерозподілу. Зрозуміло, таке регулювання має здійснюватися за допомогою модернізованих методів — розширення соціальних програм, заохочення благодійної діяльності (в тому числі шляхом звільнення від оподаткування відповідних підприємницьких структур), впливу на процес ціноутворення тощо.

Нарешті, по-п'яте, не може мати майбутнього та держава, яка свідомо чи несвідомо втягує в ринкові відносини такі винятково важливі для життєдіяльності суспільства сфери, як наука (особливо фундаментальна), освіта, культура. Нема потреби доводити, що без матеріальної підтримки з боку держави (постійного фінансування, стимулювання наукових, освітніх та культурних програм) згадані сфери приречені на цілковиту деградацію. Разом з ними неминуче деградуватимуть суспільство і держава.

Таким чином, перехід України до ринкових відносин і громадянського суспільства має здійснюватися на основі поєднання саморегулюючих процесів з активним державним регулюванням у соціально-економічній сфері.

Як же підтримати баланс між ними, убезпечивши суспільство, з одного боку, від неконтрольованої стихії у формуванні механізмів саморегуляції, а з другого — від надмірного державного втручання в соціальну сферу, характерного для недавнього минулого? З нашого погляду, досягненню такого балансу якраз і служитиме доповнення соціальної характеристики Української держави двома іншими її аспектами, що визначають її як правну і демократичну державу.

Щодо правного аспекту соціальної держави, то він полягає у чіткому визначенні правних процедур, форм і меж, у яких ця держава повинна існувати і діяти. Правними межами діяльності соціальної держави є, насамперед, права людини. Свого конкретного вияву правне обмеження державної влади має набувати у фіксації Конституцією та поточними законами, а також у реальному здійсненні певних принципових положень. До них, передусім, належать недопущення задоволення соціально-економічних прав на шкоду економічній, політичній та духовній свободам, будь-яких позитивних прав на шкоду негативним; заборона встановлення дискримінаційних обмежень, які гальмують розвиток приватного сектора економіки, разом із забороною розширення державного сектора за рахунок приватного (а також використання приватної власності на шкоду загальному благу); недопущення зміни умов підприємництва для окремих осіб, виробничих та комерційних структур, регіонів тощо.

Результатом такого обмеження державної влади має стати встановлення динамічної рівноваги між державною регуляцією і механізмами саморегулювання в соціально-економічній сфері. В разі порушення цієї рівноваги з боку держави, її надмірну активність негайно фіксують механізми саморегулювання. Слідом за цим відбувається активізація правної основи, яка стримує інтервенцію держави в згадану сферу. Причому отримання є тим сильнішим, чим далі заходить державне регулювання. І, навпаки, надмірне розширення простору для саморегулюючих процесів загрожує переростанням у стихію, активізує соціально-інтервенціоналістську основу держави, сприяючи тим самим відновленню згаданої рівноваги.

Однак, як свідчить світовий досвід, для забезпечення динамічної рівноваги між державною регуляцією і саморегулюванням не досить самих лише правних механізмів, хай навіть розвинутих. Вони мають доповнюватися відповідною соціальною інфраструктурою «соціальної правної держави». Йдеться про розвинуту багатопартійність, наявність організованої опозиції та інших інститутів і механізмів демократії. Це давало б змогу легітимним шляхом (причому досить швидко) здійснювати заміну політичних сил, що перебувають при владі, опозицією. Лише за таких умов (навіть при відносній слабкості політичних сил центристської орієнтації) можна досягти певної рівноваги між державною регуляцією і механізмами саморегулювання. Заміна у парламенті «лівої» більшості, яка віддає перевагу державному регулюванню, «правою», що обстоює механізми саморегулювання, чи навпаки, за такої ситуації нестиме суспільству не загрозу, а благо, оскільки допомагатиме йому триматися оптимальною центру.

На жаль, до створення такої соціальної інфраструктури, розвинутих демократичних і правних інститутів та механізмів Україні ще дуже далеко. Отже, шлях становлення соціальної демократичної правної держави буде нелегким. Проте іншого вибору, якщо ми справді вирішили будувати цивілізоване суспільство, у нас не існує. Хотілося б сподіватися, що саме на розв'язанні цих проблем зосередить свої зусилля Верховна Рада, а не марнуватиме час на суперечки між

різними політичними угрупованнями з другорядних питань, остаточне вирішення яких можна відкласти і на пізніший строк, причому без жодної шкоди для суспільства, держави та громадян. …

Козюбра М. І. Державна влада: межі здійснення та форма організації (політико-правні аспекти) // Українське право. – 1995. – 1 (2). – С. 4–13.

В. І. Тимошенко

Доктрина правової держави в політико-правовій теорії дореволюційної Росії: Основні положення

Доктрина правової держави становить складне, детально розроблене вчення, яке пояснює не тільки взаємодію держави і прав як своєрідних і самостійних суспільних явищ, а й багатьох інших явищ у сфері політики, соціального управління, етики тощо. Це вчення вже в дореволюційній Росії відзначалося багатогранністю, багатоаспектністю, і висвітлити всі його теоретичні конструкції в межах цієї роботи немає можливості. Тому нижче зроблено аналіз лише деяких положень доктрини правової держави, що розвивалась в Росії, саме тих, які уявляються нам особливо важливими і складними, коли йдеться про їх здійснення. Ті практичні питання ефективного і справедливого державно-правового регулювання, що хвилювали політиків і юристів близько ста років назад, на жаль, не менш актуальні і в наші дні.

§ 1. Проблема зв'язаності держави правом

Обґрунтування необхідності й можливості здійснення доктрини правової держави не можна уявити без теоретичного аналізу того, що часто іменується «принципом правової зв'язаності державної влади», або «зв'язаності держави правом».

Проблема розумної організації суспільної влади, пошук шляхів збереження і підвищення її ефективності — завжди в центрі уваги політиків, філософів, істориків, юристів. Адже влада як система підпорядкування одних людей волі інших властива будь-якому суспільству. Для суспільства з яскраво вираженим розшаруванням на групи з різним відношенням до виробництва і виробленого продукту характерна політичні влада, яка часто набуває вигляду організованого насильства. Політична влада — історична різновидність соціальної влади, яка здійснюється в межах суспільного цілого. Державна влада, спрощено кажучи, є політичне керівництво суспільством за допомогою державного апарату.